

ساحل نیروانه: شرح سوتره دل

(متن بودایی مهاییانه)

بر اساس تفسیرهای هندی و تبتی

علیرضا شجاعی

تهران

۱۳۹۷

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۴	مقدمه
۹	فصل اول: سوتره دل و مفسران هندی و تبتی آن
۹	۱. جایگاه سوتره دل در آثار کمال فراشناخت
۱۱	۲. ساختار سوتره دل
۱۴	۳. ویمله میتره، اولین مفسر سوتره دل
۱۶	۴. گیانه میتره، دومین مفسر سوتره دل
۱۶	۵. وجره پانی، سومین مفسر سوتره دل
۱۷	۶. پرشاستره سنه، چهارمین مفسر سوتره دل
۱۸	۷. کمله شیله، پنجمین مفسر سوتره دل
۱۸	۸. آتیشه، ششمین مفسر سوتره دل
۱۹	۹. شری مهاجنه، هفتمین مفسر سوتره دل
۲۲	تفسیرهای تبتی
۲۲	۱۰. دندر هله رمبه، اولین مفسر تبتی سوتره دل
۲۳	۱۱. گوئنگ تانگ، دومین مفسر تبتی سوتره دل
۲۵	فصل دوم: تفسیرهای هندی
۲۵	۱. سوتره دل (متن سوتره)
۲۵	سوتره دل کمال فراشناخت (پرگیا پارمیتا هریدیه سوتره)
۲۷	۲. درباره نام سوتره
۲۷	سوتره دل کمال فراشناخت (پرگیا پارمیتا هریدیه سوتره)
۳۹	دلیل نام گذاری این سوتره به سوتره دل

صفحه	عنوان
۳۹	تفسیر گیانه‌میتره از عنوان سوتره دل
۴۱	۳. سخن سرآغاز
۴۱	سرآغاز عام
۴۲	وثاقت آنده در سنت مه‌ایانه به منزله راوی
۴۶	موعظه بودا در کرکس کوه
۴۷	سنگه، انجمن تمام شاگردان بودا
۴۸	انجمن بوداسف‌ها
۵۳	سرآغاز خاص
۵۳	«بینش ژرف» و رابطه آن با «شمارش پدیده‌ها»
۵۶	بوداسف مهاسف کیست؟
۵۸	تفسیر پرشاستره سینه از سرآغاز خاص
۶۱	۴. پرسش و پاسخ
۷۰	۵. کالبد تهیت است، تهیت کالبد است
۷۱	چهار اندیشه ژرف
۹۰	رابطه میان کالبد و تهیت (منتقدان سوتره دل)
۹۶	پاسخ به منتقدان سوتره دل
۹۹	هشت اندیشه ژرف
۱۱۱	سه در رهایی
۱۱۶	۶. نفی‌ها و روشن‌شدگی
۱۳۱	۷. منتره
۱۳۷	حضور یک منتره در یک سوتره بودایی
۱۴۸	۸. سخن پایانی (مؤخره)
۱۵۰	۹. ساختار سوتره و ساختار راه
۱۵۰	ساختار گیانه‌میتره
۱۵۲	ساختار پرشاستره سینه
۱۵۶	ساختار کمله شيله
۱۶۵	فصل سوم: تفسیرهای تبتی
۱۶۵	۱. شرح سوتره دل نوشته دین درلمبه (نور گوهر روشنگر معناست)
۱۶۵	مکان تعلیم سوتره‌های کمال فراشناخت

صفحه	عنوان
۱۶۶	زمان تعلیم سوتره‌های کمال فراشناخت
۱۶۸	سوتره‌های کمال فراشناخت در تبت
۱۶۹	موضوعات این پنج سوتره
۱۸۵	۲. شرح منتره سوتره دل (روشنگری معنای پنهان) نوشته گوئنگ تانگ ...
۱۸۵	معنای کلی منتره
۱۸۷	معنای واژگان منتره
۱۹۴	فرهنگ اصطلاحات
۲۶۵	فهرست منابع
۲۶۸	نمایه

پیشگفتار

سوتره دل شکل کوتاه‌شده سوتره دل کمال فراشناخت، یک متن مهم مه‌ایانه، به ویژه سنت وجره‌یانه در تبت، است که تاریخ نگارش آن را حوالی ۳۵۰ میلادی دانسته‌اند. از آنجا که این سوتره، چکیده یا لب یا شکل خلاصه‌شده آثار کمال فراشناخت است، نام سوتره دل بر آن نهاده‌اند. ماجرای گسترش این آثار از ۸ هزار شلوکه (قطعه شعر)، به ۱۸ هزار، و ۲۵ هزار، و ۱۰۰ هزار شلوکه و در نهایت خلاصه شدن آن در ۲۸۰ واژه سنسکریت را در دیباچه به تفصیل گفته‌ام.

مجمّل شدن این سوتره علاوه بر دشوارفهم کردن آن، با تغییرات بزرگی همراه بوده است که آن را نیازمند تفسیر کرده است. اگرچه سنت مه‌ایانه گسترش تدریجی و سپس مجمّل شدن آن را نمی‌پذیرد، همه را سخنان بودا می‌داند که در یک زمان و در یک مکان از زبان وی جاری شده است. با این همه، برای فهم این سوتره نخست باید آن ۱۰۰ هزار شلوکه را مطالعه کرد که مفسران هندی و تبتی این سوتره آن را انجام داده‌اند. فهم سوتره دل گامی بزرگ در شناخت آموزه‌های عرفانی مه‌ایانه و به ویژه سنت وجره‌یانه در تبت است. دانشمندان بودایی از داشتن این سوتره به خود می‌بالند و بوداییان مه‌ایانه صبح و شام در حال قرائت آن‌اند. آموختن شرح این سوتره از قدیم‌الایام در برنامه‌های درسی رهروان دیری بوده است. و چه و چه و چه ...

همه حرف‌های اصلی درباره سوتره دل را در مقدمه آورده‌ام. اینجا فقط به یکی دو نکته اکتفا می‌کنم:

۱. متن اصلی سوتره دل به فارسی یکی دو صفحه بیشتر نیست که استاد ع. پاشایی پیش از این از روی ترجمه معروف کوننسه که از سنسکریت به فارسی

برگردانده و در کتاب *پرگیا پارمیتا* آورده است که ترجمه‌ای بی نقص است، دست مریزاد. ترجمه سوتره دل که در این کتاب آمده است از روی برگردان تبتی از تری پیتکه تبتی است که لوپز آن را برگردانده و من آن را به فارسی ترجمه کردم؛ اما ترجمه متن تبتی به فارسی تفاوت چندانی با سنسکریت آن ندارد.

۲. برای ارجاع به تفاسیر موجود در تری پیتکه تبتی از ترجمه‌های پرفسور دونالد لوپز سود جسته‌ام و نیز چند مقاله و اطلاعات بسیاری که صمیمانه در اختیارم گذاشت.

۳. این کتاب محصول قریب ده سال تدریس درس متون بودایی است که کوشیده‌ام تا آنجا که ممکن است از اصطلاحات فنی دوری کنم شاید فهم مطالب متن برای دانشجویان رشته ادیان شرقی به ویژه مطالعات بودایی آسان شود. همچنین امید است فرهنگ اصطلاحات پایان کتاب، فهم اصطلاحات سنسکریت متن را آسان تر کند.

در پایان تشکر می‌کنم:

از پرفسور دونالد لوپز، که به کردار اولو کیتته غمخوارانه با صبر و حوصله پاسخ گوی پرسش‌های من بود و فهم بسیاری از اصطلاحات تبتی را برایم آسان کرد.

از آقایان دکتر سید ابوالحسن نواب، رئیس دانشگاه و بنیان‌گذار اولین دانشگاه مطالعات ادیان در ایران، و دکتر محمد جاودان، معاون پژوهشی دانشگاه، که زمینه چاپ کتاب را فراهم کرده‌اند. حسین افروزان، مدیر پژوهشی دانشگاه و علی مصدق، مدیر داخلی انتشارات که صمیمانه پیگیر چاپ کتاب بوده‌اند. از شهرام بردبار برای طراحی جلد و سید جواد میرقیصری برای صفحه‌آرایی کتاب، که زحمت زیادی کشیدند.

از آقایان دکتر مهدی لک‌زایی، استادیار دانشگاه ادیان، و دکتر ابوالقاسم جعفری، عضو هیئت علمی دانشگاه ادیان، به ویژه خانم دکتر ملیحه معلم مدیر

گروه ادیان و عرفان سازمان «سمت»، که متن را کامل خواندند و پیشنهادهای ارزشمندی دادند.

از مسئولان سازمان «سمت»، به ویژه مرحوم دکتر احمد احمدی، رئیس فرزانه سازمان «سمت»، و آقایان دکتر وحید محمودی، دبیر علمی گروه ادیان و عرفان، و دکتر حمیدرضا خادمی، مسئول دفتر نمایندگی قم، که چاپ مشترک این کتاب مرهون زحمات ایشان است و به ویژه خانم مریم ربانی که با صبر و حوصله و دقت بسیار متن را کامل ویرایش کردند و سهو و خطاهای این قلم را گرفتند. دست مریزاد!

از دوست و همسرم که با مهر و تدبیر مرا از پراکنده کاری بازداشت و پای نوشتن شرحی بر سوتره دل نشانند.

علیرضا شجاعی

بهار ۱۳۹۷

مقدمه

سوتره دل (هریدیه سوتره)^۱ پر آوازه‌ترین متن دینی بودایی است. این سوتره تعلیم یکی از محوری‌ترین مفاهیم فلسفی بودایی مه‌ایانه، یعنی تهیت (شوئیتا)^۲، است. اما تصویری که از مفهوم تهیت داده می‌شود آن قدر تار است که متفکران بودایی را سخت به خود مشغول کرده است؛ چرا که این سوتره، مطابق سبکش، در غایت ایجاز و اختصار بیان شده و این اختصار فهم آن را دشوار کرده است. هفت دست‌نوشته از این سوتره در دست است که از شن‌تپه‌های دوُن‌هوانگ^۳ بیرون کشیده‌اند. بسیاری از بزرگان بودایی بر این سوتره شرح نوشته‌اند، اشخاصی مانند: کمله‌شیله^۴، آتیشه^۵، فزانگ^۶، کوئی جی^۷، کوکای^۸، هاکوئین دنجی^۹، و هوئی ننگ^{۱۰}.

از سوتره دل دو نسخه، کوتاه و بلند، در دست است که نسخه دوم آن یک مقدمه و مؤخره دارد؛ اما حتی نسخه بلند این سوتره نیز کوتاه‌ترین متن بودایی به شمار می‌آید. شاید انگیزه کوتاه کردن این سوتره رواج آن در میان توده مردم باشد، اما بیان مفاهیم دشوارفهمی چون تهیت (شوئیتا)، فراشناخت (پرگیا)^{۱۱}، پنج توده (اسکنده)^{۱۲} و مانند این‌ها در این سوتره و عرضه آن برای

-
1. Hridaya Sūtra
 2. Śūnytā
 3. Tun-huang
 4. Kamalaśīla
 5. Atiśa
 6. Fa-tsang
 7. K'uei-chi
 8. Kukai
 9. Hakuin Zenji
 10. Hui-neng
 11. Prajñā
 12. Skandha

فهم عام کاری مهمل می‌نماید. شاید گفته شود تفاسیر زیادی بر این سوتره نوشته شده است که با مراجعه به آن‌ها فهم عبارت‌ها آسان می‌شود، اما به نظر می‌رسد که این کار نقض غرض باشد.

سه شخصیت اصلی در این سوتره نقش دارند: بودا، بوداسف اولوکیتشوره^۱ و شاری‌پوتره^۲ که هر یک به نوبت سخن می‌گویند، و پرگیاپارمیتا، مادر بوداها، که شخصیت خاموش این سوتره است. البته جانداران عوالم گوناگون نیز شاهد این گفت‌وگو هستند. حضور این سه شخصیت در این سوتره، که هر یک نماینده قلمرو خاصی است احتمالاً با دقت انتخاب شده است. بودا نماینده حوزه رهایی کامل و شخصیتی آسمانی است، بوداسف اولوکیتشوره نماینده عالم خدایان است و تا رهایی نهایی یک گام بیشتر فاصله ندارد و شاری‌پوتره رهرو نماینده عالم انسان‌ها، جهان مادی و سنساره‌ای است که در حوزه رهایی نیافتگی قرار دارد. بودا آن‌قدر آسمانی است که گویی دست نیافتنی است و تعلیم به انسان‌ها را به اولوکیتشوره واگذارده است و خود فقط نظارت یا تأیید می‌کند. اولوکیتشوره آن‌قدر ارجمند است که با وجود آن که هنوز کاملاً رهایی نیافته این اجازه را دارد که آیین را در محضر خود بودا تعلیم دهد. او در عوالم گوناگون سیر می‌کند و واسطه بین زمین و آسمان است، و شاری‌پوتره که سخت جویای رهایی است می‌کوشد تا مفهوم تهیت را دریابد. شاید این سه شخصیت بازنمود سه کالبد (تری‌کایه)^۳ نیز باشند؛ مثلاً بودا بازنمود کالبد حقیقت (دَرمه‌کایه)^۴، اولوکیتشوره بازنمود کالبد فضیلت (سَم‌بوگه‌کایه)^۵، و شاری‌پوتره بازنمود کالبد طریقت (نیرمانه‌کایه)^۶ باشد.

ساختار این سوتره، مانند سوتره‌های دیگر، به شکل پرسش و پاسخ است،

1. Avalokiteśvara
 2. Śāriputra
 3. Trikāya
 4. Dharmakāya
 5. Sambhogakāya
 6. Nirmānakāya

اما در اینجا فقط یک پرسش مطرح می‌شود، شاری پوتره می‌پرسد: «شخص چگونه می‌تواند خود را در کمال فراشناخت (پرگیا پارمیتا) پیرورد؟» اولو کیتشوره ابتدا در یک عبارت کوتاه پاسخ شاری پوتره را می‌دهد و سپس به توضیح آن می‌پردازد. او با اشاره به شش حس در فلسفه بودایی آن‌ها را رد می‌کند. در پاسخ اولو کیتشوره به شاری پوتره دو عبارت هست که بسیار عمیق است، یکی عبارت «کالبد، تهیت است؛ تهیت، کالبد است.» و دیگری در عبارت آخر به «منتره» ای اشاره می‌کند که اوج تعلیم اوست: «گتیه گتیه پاره گتیه پاره سم گتیه بودی سواها!» (رفته رفته، به آن سو رفته، کامل به آن سو رفته، روشن شدگی، همه درودا!).

شرح و تفسیرهای کاملاً متفاوتی که مفسران جهان بودایی از سوتره دل کرده‌اند آن قدر متنوع است که خواننده را در فهم این سوتره سردرگم می‌کند. ادوارد کونتسه^۱ (۱۹۷۹-۱۹۰۴)، مترجم پرآوازه متون بودایی، با اشاره انتقادآمیز به برخی تفاسیر چینی و ژاپنی می‌گوید اینان سوتره دل را بر اساس بافت فرهنگی خودشان تفسیر می‌کنند، نه بر اساس معنایی که تفاسیر اصلی هندی می‌رسانند.^۲ بنابراین از دید کونتسه معنای اصلی سوتره را باید در هفت تفسیر هندی جستجو کرد که امروزه در ترجمه‌های تبتی باقی است (یا دست کم شش تای آن‌ها؛ زیرا او تفسیر ویمله‌میتره را قبول ندارد). اما نباید از یاد بُرد که یک متن همواره در دوره‌های مختلف، متناسب با فهم و برداشت مفسران، تفاسیر متفاوتی می‌یابد، پس سخن گفتن از تفسیر اصلی بی‌معناست.

روشن نیست چرا دانشمندی مانند ادوارد کونتسه تفاسیر اولیه هندی را اصل می‌داند. ادوارد کونتسه تاریخ نگارش سوتره دل را ۳۵۰ میلادی می‌داند. اگر این نظر را بپذیریم در این صورت تاریخ نگارش هفت تفسیر هندی حدود پنج قرن پس از نگارش سوتره دل است، زیرا هر هفت تفسیر سوتره دل در طول دوره حکومت خاندان پاله (۷۵۰-۱۱۹۹)، نگارش یافته است. احتمالاً اولین تفسیر

1. Edward Conze

2. Conze, 1974: 51.

متعلق به کلمه‌شیلکه (حدود ۷۴۰-۷۹۵) و آخرین تفسیر متعلق به مهاجنه (قرن یازدهم) باشد. در طول این دوره آثار تفسیری (شاستره‌ها) مه‌ایانه زمینه‌های شکل‌گیری دو نظام فلسفی بودایی هندی، مادیمیکه و یوگاچاره، را فراهم کردند، مانند: آثار آسنگه^۱ و وسویندو^۲، دیگناگه^۳ و درمه‌کیرتی^۴، میتریه‌ناته^۵، باوه‌ویویکه^۶ و چنדרه‌کیرتی^۷. در طول این پنج قرن آیین بودای تنتری^۸ نیز سر بر آورد.

بنابراین مفسران سوتره^۱ دل دانشمندان بودایی بودند که هم با سوتره‌ها و شاستره‌های مه‌ایانه آشنایی داشتند و هم در فلسفه^۲ مادیمیکه و یوگاچاره کار آزموده بودند. اینان حتی در آبی‌درمه^۳ هینه‌یانه و مه‌ایانه، در شرح فنون مراقبه که در شراوکه‌بومی آمده است، در آموزه‌های تتاگته^۴ گربه و تفکر تنتری استاد بودند. پیداست که این مفسران همه^۵ این مهارت‌ها را در شرح و تفسیر سوتره^۶ دل به کار برده‌اند و همه^۷ این آموزه‌ها را به این سوتره نسبت داده‌اند.

-
1. Asanga
 2. Vasubandhu
 3. Dignāga
 4. Dharmakirti
 5. Maitreyaṅātha
 6. Bhāvaviveka
 7. Candrakirti
 8. Tantric Buddhism